

СТРАТЕГІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ В УМОВАХ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ: ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕПОХИ

Анотація. У статті досліджено вплив визначальних тенденцій постіндустріальної епохи на стратегію сучасного підприємства. Виявлено та охарактеризовано проблеми стратегічної поведінки підприємств й окреслено перспективні напрями розвитку теорії стратегії та стратегічного управління в умовах економіки знань.

Ключові слова: стратегічне управління, менеджмент знань, економіка знань, постіндустріальна епоха.

Вступ. На рубежі ХХ—ХХІ ст. стан і динаміка розвитку світової економіки визначається процесами, специфічність яких дозволяє констатувати початок якісно нового етапу розвитку суспільства. Ми є свідками величезного зростання так званих кодифікованих (систематизованих, формалізованих) знань укупі з розвитком мережевих форм роботи і оцифровуванням різних видів інформації, що уможливило їх перетворення на товар, предмет споживання. Експоненціально зростає ступінь акумуляції запасів знань. Кодифікація знань призводить до конвергенції, взаємопроникнення різних сфер компетенції, зменшення втрат знань і збільшення швидкості обороту запасів знань. В економіці найважливішого значення набувають інноваційні системи, що використовують знання як економічний ресурс, на базі якого породжуються нові ресурси. Навчання стає в центрі діяльності будь-якої організації або індивідуума, включаючи навчання практикою, навчання використанням, навчання спілкуванням. Поширюються мережеві форми організації. Критично важливими для досягнення успіху навичками виступають ініціатива, творчість, обговорення та вирішення проблем, відкритість до змін, що передбачає довіру як основу взаємин.

Протягом останнього десятиліття усе частіше в публікаціях зустрічаються такі терміни, як: постіндустріальне суспільство (post-industrial society), «суспільство знань» (knowledge society); «економіка знань»; економіка, заснована на виробництві, використанні та споживанні знань (knowledgebased economy); інформаційна економіка (information economy).

Уперше поняття «інформаційне суспільство» було введено в науковий обіг на початку 1960-х рр. фактично одночасно Ф. Махлупом (США) та Е. Умесао (Японія), але загальноновживаним цей термін став після робіт Й. Масуди. У 1973 році американський соціолог Д. Белл опублікував монографію [1], в якій представив концепцію постіндустріального суспільства. Головними структурними елементами такого устрою визначено інформацію і знання. На думку Д. Белла, постіндустріальне суспільство характеризується не трудовою теорією вартості, а теорією вар-

тості, що ґрунтується на знанні. Особливість останнього полягає в тому, що, навіть будучи проданим, воно залишається у свого виробника.

У 1980-х рр. у зв'язку з розшаруванням сенсу понять «інформація» і «знання» відбулася трансформація поняття «інформаційне суспільство» у «суспільство знань» [2]. Цей новий тип економіки відрізняється від попередніх йому аграрного та індустріального тим, що, хоча природно-матеріальні ресурси залишаються основою для створення економічних благ, зростання й розвиток усієї господарської системи забезпечуються відтепер не стільки зовнішніми, скільки внутрішніми, нематеріальними факторами, найважливішими з яких виступають знання і людський капітал. Зростаюча роль знань як фактора виробництва та їх вплив на навчання, професійні навички, організацію процесів, інноваційну політику призводить до необхідності говорити про економіку знань як нову дійсність.

Розробка теоретичних основ економіки знань і вивчення її системоутворюючих характеристик виступає одним з найважливіших напрямків досліджень у сучасній економічній науці. Окремі проблеми формування та розвитку економіки знань, їх взаємозв'язок з різними аспектами функціонування економічної системи на мікро-, мезо-, макроекономічному та глобальному рівнях, вивчалися та вивчаються багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими самих різних шкіл і напрямків. Дослідженню проблематики постіндустріальної економіки присвячені роботи таких зарубіжних дослідників, як Дж. Гелбрейт, Г. Кан, М. Кастельс, Я. Корнаї, Д. Рісмен, Т. Сакаїя, Р. Солоу, Дж. Стігліц, Е. Тоффлер, Т. Стюарт, Д. Форе, Д. Шнайдер та ін. У цьому ж аспекті на прискіпливу увагу заслуговують праці російських науковців С. Бобильова, А. Ганоненка, В. Глухова, В. Іноземцева, В. Макарова і Г. Клейнера, Б. Мільнера та ін., а також дослідження їх українських колег — Ю. Бажала, В. Геєця, М. Єрмошенка, І. Павленко, І. Пенькової, Л. Федулової, Н. Чухрай та ін.

Постановка задачі. У роботах зазначених авторів значна увага приділяється таким проблемам, як структура і фактори нагромадження людського капіталу, роль знання як суспільного блага, питання інтелектуальної власності, управління когнітивним середовищем підприємства тощо. Однак ряд актуальних проблем, пов'язаних з особливостями формування і функціонування економіки знань у сучасних умовах, підлягає детальному науковому розгляду та аналізу. Недостатньо розкриті основні риси та характеристики економіки знань як системного феномену, потребує уточнення і систематизації термінологія даної галузі економічних досліджень.

У такому контексті актуалізується завдання пошуку та формулювання адекватних відповідей, що може запропонувати теорія стратегічного управління, на викилики постіндустріальної епохи.

Результати дослідження. Можна констатувати, що в самому загальному вигляді теорія економіки знань як цілісна концепція, що описує реальні зміни в сучасній економіці, знаходиться у процесі становлення і потребує комплексного вивчення та наукового аналізу даної тематики. На думку Бенуа Годена [3], економіка знань являє собою «парасолькову» концепцію, що дозволяє зібрати існуючі ідеї та концепції у галузі науки та інновацій в одну концептуальну систему. Такий підхід є досить проблематичним з точки зору наукової строгості, однак досить плідним з прагматичної точки зору, тому що активізує величезне поле діяльності для публікації нових статей та організації дискусій.

Більшість дослідників феномену економіки знань виділяють такі основні структурні характеристики. У першу чергу — це висока частка працівників, чия діяль-

ність в основному пов'язана не з ручною працею («працівник ручної праці»), а зі знаннями («інтелектуальний працівник», або «працівник знань»). По-друге, це висока у порівнянні з іншими країнами (понад 10 % ВВП) і постійно зростаюча частка витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки (НДДКР), а також на освіту та перепідготовку кадрів у загальних витратах держави і приватних фірм. Необхідно відзначити, що США витрачають на НДДКР близько 40 % загальноосвітніх витрат [4]. Третя структурна характеристика — висока частка доданої вартості, створюваної високотехнологічними галузями економіки і сектором інтелектуальних послуг у ВВП країни. Сюди ж можна віднести і високу частку (на рівні 70—80 %) накопиченого нематеріального капіталу в загальному накопиченому капіталі. Даний процес почав наростати з 1980-х рр. Розрив між ринковою ціною компанії та ціною заміщення її реальних активів отримали назву «невидимі активи», «інтелектуальний капітал», «знання компанії». Коефіцієнт Тобіна, що визначається як відношення ринкової ціни компанії до ціни заміщення її реальних активів, у «знанневих» компаній більше одиниці, у традиційних — менше. Середня частка вартості інтелектуального капіталу у вартості бізнесу багатьох провідних країнах західних компаній сьогодні вже становить від 65 до 90 % [5].

Важливою рисою економіки знань є перехід конкуренції, з одного боку, в надсистему (на глобальний рівень), а з іншого, в підсистему — на рівень окремої особистості (нано-рівень). Конкуренція стає багаторівневою, проникаючи скрізь, у тому числі, у внутрішнє середовище фірми, а фірма повинна бути конкурентоспроможною на кожному рівні як зовнішнього, так і внутрішнього середовища. У зовнішньому середовищі зростає роль взаємодії компанії з її партнерами в рамках мереж, які стають найважливішими економічними суб'єктами нової економіки (на відміну від корпорацій в індустріальній економіці). У внутрішньому середовищі усе важливіший вплив на конкурентоспроможність фірми здійснюють її працівники, а також механізми реалізації обміну знаннями між ними і вироблення колективних рішень [6, с. 11—12].

За умов постіндустріальної економіки виникають унікальні умови для практичної реалізації моделі досконалої конкуренції, або іншої моделі, зі специфічними, наближеними до перфектних, конкурентними ознаками. Завдячуючи Інтернету, кількість покупців і продавців практично необмежена, а їх інформованість достатньо висока. Відсутні, або суттєво мінімізовані бар'єри для входу нових учасників і для виходу всіх бажаючих. Торгівля здійснюється миттєво, на електронних біржах. Цілком зрозуміло, що за високого рівня інформованості покупців цінова конкуренція принципово втрачає своє значення, а на перший план виходить нецінова, специфічна для досконалого ринкового механізму конкуренція. Таким чином, модель досконалої конкуренції переходить з ряду умовної до таких, що отримують своє практичне підтвердження, і теорія стратегії підприємства не може з цим не рахуватись.

В галузях, які тією чи іншою мірою відносяться до Інтернет-економіки, суттєво модифікуються або навіть принципово змінюються залежності та закономірності мікроекономічної теорії. Оскільки граничні витрати під дією низки певних чинників стають мізерними, не спрацьовує традиційний мікроекономічний принцип визначення ціни та обсягу виробництва через встановлення рівноваги граничного доходу та тих же граничних витрат. У результаті попит та пропозиція поводять себе особливим, алогічним з позицій канонів економіксу, чином, коли, зокрема, збільшення попиту не призводить до зростання ціни. Вже популярним став при-

клад Інтернету, підключення до якого все більшої кількості користувачів не зумовлює підвищення тарифів, тому що граничні витрати на підключення додаткового споживача мізерні або дорівнюють нулю.

Але цей приклад варто продовжити і вже з позицій знаннєвої економіки. Граничний дохід споживача та його динаміка, а це є отримання додаткової інформації, знову ж таки не відповідають принципу спадної граничної корисності (віддачі), який абсолютно не прийнятний щодо фактору виробництва «знання». Ще з часів Джона Моріса Кларка відомо, що знання є єдиним знаряддям виробництва, яке не підлягає дії закону зменшення дохідності. Тобто, вступаючи або фактично знаходячись в новій економіці, в якій основним і вирішальним фактором виробництва є знання, ми можемо констатувати, що маржиналізм має рахуватись із існуванням закономірності зростаючої граничної віддачі знаннєвого фактору. Зрозуміло, що за цим існує низка теоретичних і методичних питань, ще далеких від прийнятного розв'язання.

Зазначені тенденції вимагають особливого дослідження в контексті появи нових теорій сучасної економіки (теорії постіндустріальної, «нової», глобальної мережевої, інформаційної економіки), у тому числі з метою визначення місця теорії економіки знань в їх заведеному ряду. Назріла нагальна потреба у теоретичному аналізі системних змін в економіці на мікро- і макрорівнях.

Знаннєва економіка або економіка, що ґрунтується на знаннях, настільки істотно відрізняється від економіки, орієнтованої на ресурси, що традиційні канони господарювання повинні бути переглянуті. Можна констатувати, що в самому загальному вигляді теорія економіки знань як цілісна концепція, що описує реальні зміни в сучасній економіці, також знаходиться у процесі становлення і потребує комплексного вивчення та наукового аналізу.

Затребуваність формування та концептуально-методологічного розвинення цілісної теорії фірми постіндустріальної епохи визначається рядом взаємообумовлених обставин, на які акцентують увагу сучасні дослідники [7].

По-перше, загострилась потреба у проведенні комплексного аналізу теоретичних підходів дослідження ефективного розвитку економічних суб'єктів в умовах економіки знань, коли методи ринкової конкурентної боротьби стають все більш «жорсткими», а джерела конкурентних переваг підприємств набувають все більш «м'якого», «нематеріального» характеру.

По-друге, наростає дискусійність проблем інституціоналізації когнітивних функцій підприємств, викликаних інформаційним перевантаженням менеджерів та впливом когнітивних пасток на прийняття управлінських рішень, особливостями процесу перетворення інформації в управлінські знання, що впливають на умови формування та реалізації когнітивної ренти фірм.

По-третє, стає все очевиднішою складність і суперечливість в умовах економіки знань ефективного застосування стандартних аналітичних бізнес-інструментів унаслідок швидкого знецінення минулого управлінського досвіду та зростання невизначеності зовнішнього середовища господарювання, що вимагають використання в системі управління підприємства рефлексивних елементів, здатних підвищити навченість організації швидше за конкурентів.

По-четверте, зростає потреба в когнітивній експертизі стратегічних орієнтирів розвитку фірм для формування адаптивного управлінського інструментарію, спрямованого на зниження ризикогенності впливу зовнішніх і внутрішніх факторів функціонування фірм з метою визначення довгострокового діапазону стійких конкурентних переваг підприємства.

Значуща роль сучасних компаній у забезпеченні інноваційних процесів, з одного боку, і першочергова роль створення та впровадження нововведень для забезпечення конкурентних переваг фірм і, в кінцевому підсумку, їх стратегічного успіху, з іншого, різко загострили для них проблеми управління процесом створення і використання організаційного знання. Управління цими процесами на рівні підприємств присвячено розділ сучасного менеджменту — управління знаннями (*knowledge management*).

Нині мало хто сумнівається в тому, що саме інтелектуальний капітал створює основну вартість для акціонерів фірми, а компетентність її менеджменту визначається якістю управління цими невидимими активами. Кваліфіковане управління знаннями — завдання складніше, ніж управління матеріальними активами, фінансовими або трудовими ресурсами. Воно дає можливість отримувати принципово нові переваги в конкурентній боротьбі, оскільки дозволяє використовувати недоступні більшості ринкових агентів сигнали про перспективні технології, майбутні потреби та попит.

Цільовою функцією управління знаннями є створення конкурентних переваг підприємства шляхом безперервного вдосконалення і розвитку, тобто підвищення якості продуктів і процесів, інноваційної діяльності, набутті та реалізації здатності до активного впливу на зовнішнє середовище.

У сучасній методології стратегічного управління підприємствами з точки зору управління знаннями виділяються два основні підходи. Формування одного з них пов'язують з іменами А. Томпсона і А. Стрікланда [8], другого — з ім'ям Г. Мінцберга [9]. Перший підхід ґрунтується на засадах ресурсної концепції; другий заснований на механізмах управління процесом створення організаційного знання та управління ним.

Поширений у практиці західних компаній ресурсний підхід до стратегічного управління позначився на специфіці західного напрямку розвитку спеціальних розділів менеджменту, пов'язаних з управлінням знаннями та працівниками-носіями знань. У межах цього науково-практичного спрямування розглядаються проблеми виявлення впливу інтелектуального капіталу на функціонування підприємств у ринковій економіці. При такому підході дослідники виходять з оцінки потенційних можливостей використання компанією організаційних знань і результатів науково-технічної діяльності в ринкових умовах. Прибічники ресурсного підходу зосередили свою увагу на найголовнішій складовій — знаннях і компетенціях [10]. Але залишається невирішеним основне питання ресурсного підходу, яке формулюється як своєрідна тавтологія: успішне підприємство є успішним тому, що воно володіє унікальними ресурсами (знаннями), так що воно має формувати у себе такі знання (ресурси), щоб бути успішним. У контексті стратегії підприємства ця тавтологія вже стала хронічною, і її ліквідація можлива лише за умови побудови ефективної системи управління знаннями на підприємстві.

Вельми цікавою, із врахуванням зростаючої швидкості змін, як характерної риси нової економіки, виглядає концепція динамічних здатностей [11]. Основна ідея її, як відомо, полягає в тому, що конкурентні переваги підприємства забезпечуються наявністю у нього динамічних здатностей, тобто здатностей модифікувати та переглядати свої компетенції для досягнення найкращої відповідності із мінливим зовнішнім середовищем. Концепція динамічних здатностей досить молода і мабуть не варто очікувати від неї прийнятного теоретичного оформлення та потужної емпіричної бази. Отже поглиблення аналітичної складової стратегічного менеджменту в контексті знанневої економіки стає нагальним завданням. Адже питання про те, якими саме мають бути успіхоформуючі динамічні здатності і що

саме для їх створення та розвитку мають робити економісти-менеджери, фактично залишається відкритим.

Інший підхід до вивчення, організації та управління інноваційним процесом прийнятий у Японії. Досвід японських фірм по організації процесу створення та впровадження у виробництво нових знань узагальнено в роботах відомого японського дослідника Ікуджіро Нонака [12]. Згідно з висновками І. Нонаки, особливістю сповідуваного в японських корпораціях підходу до забезпечення процесу створення та реалізації нових знань і одержуваних на їх основі нововведень є концентрація уваги на організації та стимулюванні процесу отримання і використання нових знань, здатних щонайкраще забезпечувати зміцнення фірмою своїх конкурентних переваг. Цей підхід докорінно відрізняється від прийнятого у західних компаніях і заснованого на управлінні нематеріальними і людськими активами як важливим ресурсом їх економічного розвитку.

Проте ефективна стратегія, що забезпечує стійкий і прогресивний розвиток підприємства зі збереженням його цілісності та ідентичності в умовах конкурентного середовища, — це результат досягнення певної адекватності між об'єктом планування, суб'єктом планування та їх загальною середовищем. В основі такої адекватності — процеси створення і використання знань про підприємство та його оточення.

Стратегічними напрямками розвитку інтелектуальної організації, (або організації, що ґрунтується на знаннях), є: 1) поліпшення доступу до світової інформації; 2) переклад інформації в знання, а знання в політику і дію; 3) спільне повторне використання емпіричних знань; 4) створення сприятливих умов для ефективного використання знань.

Дослідники намагаються описати «ідеальну» модель інтелектуальної організації [13], що включає такі складові: впровадження результатів наукових досліджень; формування організації на принципах самоврядності та самонавчання; створення віртуальних проектних команд для спільного доступу до загальних знань (регіонального, світового, галузевого рівнів); акумулювання знань та досвіду співробітників. За подібною моделлю інтелектуальна організація має стійкі зв'язки з громадськістю, виступаючи в ролі її інформатора, створюючи зручні «упаковки» знань. Сукупність дій в організації, які свідчать, що в ній здійснюється управління знаннями, — це створення баз даних, вимірювання інтелектуального капіталу організації, створення корпоративних бібліотек та інтранетів, формування та використання механізмів обміну передовим досвідом, поширення в колективі установки на спільну роботу, зміцнення співробітництва, створення віртуальних організацій.

Соціально-психологічні виклики знанневої економіки мають бути належним чином представлені в процесі підготовки нової генерації економістів і менеджерів. Як першочергове завдання теорії та практики стратегічного менеджменту ми бачимо необхідність якісного покращення та підвищення результативності аналітичних процедур у контексті означених вище рис знанневої економіки, в контексті урізноманітнення стратегічних профілів підприємств та індивідуалізації їх діяльності. Перші кроки, зокрема в ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана», робляться, але поки потреби значно перевищують здійснене.

Висновки. Підводячи підсумок, необхідно визнати, що більшість питань, що ставить перед підприємством економіка знань, залишаються відкритими. Очікують теоретичного, методологічного та прикладного розроблення успіхоформуючі засади вибудовування економічними організаціями конкурентної поведінки в умовах постіндустріальної епохи. У цьому напрямку визначальна роль належить дослідникам нової генерації з розвинутим стратегічним мисленням, міцною професійною підготовкою та готових до нових викликів сьогодення.

Література

1. Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting / D. Bell. — N. Y.: Basic Books, 1973. — 476 p.
2. *Игнатъева Е. Ю.* Менеджмент знаний в управлении качеством образовательного процесса в высшей школе: монография / Е. Ю. Игнатъева: НовГУ имени Ярослава Мудрого. — Великий Новгород, 2008. — 280 с.
3. *Godin B.* Knowledge-Based Economy: Conceptual Framework or Buzzword? // Project on the History and Sociology of S&T Statistics: Working Paper, 2003. — No. 24. — P. 20.
4. *Крыштафович А.* Становление экономики знаний: новая парадигма менеджмента / А. Крыштафович [Электронный документ]. — Режим доступа: <http://www.nbrb.by/bv/narch/474/8.pdf>
5. *Брукинг Э.* Интеллектуальный капитал: Ключ к успеху в новом тысячелетии. (Теория и практика менеджмента) / Э. Брукинг. — СПб. и др.: Питер, 2001. — 859 с.
6. *Ахтямов Ф. К.* Концепция интеллектуального обеспечения инновационного развития предпринимательства : Автореф. дис... доктора экон. наук: 08.00.05 / Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов. — СПб., 2010. — 44 с.
7. *Айларова З. А.* Когнитивные границы функционирования фирм в условиях экономики знаний [Электронный ресурс] / З. А. Айларова. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/kognitivnye-granitsy-funktsionirovaniya-firm-v-usloviyakh-ekonomiki-znaniy#ixzz2Вpn44Jck>
8. Стратегический менеджмент : концепции и ситуации для анализа / А. А. Томпсон, А. Дж. Стрикленд III. — 12-е изд. — М.; СПб. ; К. : Вильямс, 2003. — 925 с.
9. *Минцберг Г.* Стратегический процесс: концепции, проблемы, решения / Г. Минцберг, Куинн Дж. Б., Голаш. — СПб. : Питер, 2001. — 648 с.
10. *Катькало В. С.* Эволюция теории стратегического управления [Текст] : монография / В. С. Катькало. — 2-е изд. — СПб. : Выш. шк. менеджмента, 2008. — 546 с.
11. *Тис Д. Дж., Пизано Г., Шуен Э.* Динамические способности фирмы и стратегическое управление // Вестник С.-Петербургского ун-та. Сер. Менеджмент. — 2003. — № 4. — С. 133—183.
12. *Нонака И., Такеучи Х.* Компания — создатель знания. / Пер. с англ. — М.: Олимп-Бизнес, 2003. — 361 с.
13. *Макович Г. В.* Менеджмент знаний: документационное обеспечение управления / Г. В. Маркович. — М.: Академия Естествознания, 2010. [Электронный документ]. — Режим доступа: <http://www.monographies.ru/84-2986>

Стаття надійшла до редакції 08.10.2012 р.